

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин (доктору) кандидаты окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 диссертациялык кенешинин эксперттик комиссиясынын төрайымы, филология илимдеринин доктору, профессор З. К. Караеванын Тургунбаева Бактыгуль Жээнмырзаевнанын “Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)” аттуу 10.02.20 – текстештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине берген

КОРУТУНДУ ПИКИРИ

Диссертациялык кенеште корголо турган кандидаттык диссертациянын адистикке тиешелүүлүгү.

Тургунбаева Бактыгул Жээнмырзаевнанын «Кыргыз жана англий тилдериндеги этиштик сөз айкаштары» аттуу 10.02.20 – текстештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши 10.02.20 – текстештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистигинин профилине дал келет.

Изилдөөнүн максаты катары тил аралык денттүлдө кыймыл аракет көрсөткөн этиштердин валенттүүлүк кубулушун изилдөө жана андагы изоморфтук жана алломорфтук кубулуштарды табуу.

Изилдөөнүн объектиси – англий жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары.

Изилдөөнүн предмети – англий жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин валенттүүлүк потенциалы.

Изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер аткарылат:

- 1) жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде этиштик сөз айкантарынын маселелерине жана валенттүлүк теориясына арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалын аныктоо;
- 2) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарына жана валенттүлүккө тиешелүү проблемаларды бөлүп алып талдап чыгуу;
- 3) текстеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин семантикасын сыпаттоо жана анын валенттүлүгүндөгү компоненттерин аныктоо;
- 4) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана адвербиалдык айкашуу жолдоруна семантикалык-синтаксистик талдоо жүргүзүү;
- 5) эки тилдеги кыймыл этиштердин компоненттеринин “борбор-периферия” шкаласындагы жайгашкан ордун жана алардын окшоштуктары менен айрымачылыктарын аныктоо жана анын негизинде белгилүү рекомендацияларды сунуштоо.

Бул максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй конкреттүү милдеттер коюлуп, жеткиликтүү аткарылган:

- 1) валенттүлүк теориясына арналган илимий теориялык булактарды толук изилдеп чыгууу;
- 2) кыймыл аракетти (ылдамдыкты) көрсөткөн этиштердин валенттүлүгүнө тиешелүү болгон компоненттерин аныктоо;
- 3) текстеш эмес тилдердеги кыймыл аракетти (ылдамдыкты) көрсөткөн этиштердин объективдик, адвербиалдык айкашуу жолдоруна семантикалык - синтаксистик талдоо жүргүзүү;
- 4) текстеш эмес тилдердеги кыймыл аракетти (ылдамдыкты) көрсөткөн этиштердин жайгашкан ордуларынა жана алардын окшоштуктарын жана айрымачылыктарын изилдөө.

Изилдөө учурунда эмпирикалык (жыйноо, каттоо, системалаштыруу, чечмелөө, байкоо, лингвистикалык эксперимент, которуу ж.б), теориялык (сыпattoо, салыштыруу, аналогия, жалпылоо, типтештируү, анализ, синтез, индукция, дедукция, формалдаштыруу, моделдештируү ж.б.) колдонулган. Бул ык- методдор изилдөөдөгү максатты ишке ашырууга жетишээрлик шарт түзгөн.

Коргоого сунуштацган жоболору талапка ылайыктуу:

- 1) этиштик сөз айкашы активдүү валенттүүлүккө ээ жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксисттик айкашуу жолдору басымдуулук кылат;
- 2) этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктайт; кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда акыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми англис тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “синтаксисттик барьер” эрежесин уюштурат;
- 3) англис тилинде жаратылыштагы кубулуштарды туюнтурган этиштердин тобу менен эч бир башка элементти, синтаксисттик айкашууну талап кылбаган нөлдүк айкашуу кездешет, ал эми эки тилде тең этиштер айкашууга кирбей эле контексте сүйлөм катары өз алдынча колдонулат;
- 4) кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарынын жасалышында жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, англис тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ;
- 5) этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп текстеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин мисалында этиштик сөз айкаштардын айкашуусун алардын валенттүүлүгү аркылуу синтаксистик-семантикалык өңүтгөн изилдеп, этиштин күчтүү сөз түркүмү экендигин

далилдей алгандыгында. Этиштик сөз айкаштарын колдонуудагы интерференция кубулушуна да талдоо жүргүзүлгөндүгү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы талапка туура келет.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундуудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 213 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, жалпы курамы жана структурасы тууралуу маалыматтар берилет.

Биринчи бап “Изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү” деп берилип, үч параграфтан турат. Диссертациянын бул бөлүмүндө сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши жөнүндө маалыматтар берилген.

1.1. Сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясы жалпы тил илиминде. Бул параграфта лингвистикадагы эки термин валенттүүлүк жана сөз айкашы жөнүндө сөз болот. Сөз айкашы – маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн айкашын түшүндүрөт.

Жалпы тил илиминде сөз айкаштары боюнча М.Н.Петерсон (1923), В.В.Виноградов (1954), А.М.Пешковский (1956), Ф.Ф.Фортунатов (1957), В.Н.Ярцева (1961), О.С.Ахманова (2004) ж.б. эмгектеринде кецири токтолушкан.

Сөз айкашы – синтаксистин башка бирдиктеринен айырмаланып, белгилүү даражада сөз сыйктуу номинативдик милдетти аткаралат.

Лингвистикада акыркы жылдары валенттүүлүк маселеси жана сөз айкашынын мыйзам-ченемдүүлүктөрү тил илиминин изилдөөчүлөрдүн көнүлүн буруп, изилдөөгө муктаж экендигин белгилей кетүүгө болот.

Чет әлдик лингвисттер Г.Хельбиг (1976), В.Бондцио (1978), Г.Ч.Хельбиг, В.Шенкель (1975), В.М.Бехагель (1958), Х.Бринкман (1962), Г.Ч.Флеминг (1971), М.Д.Степанова., Г.Хельбиг(1978), К.Зоммердфельт., Х. Шрайбер (1980), В.В.Буш (1987) жана башкалар, орус тил илиминин белгилүү илимпоздору С.Д.Кацнельсон (1948, 1965, 1972), В.Г.Адмони (1958), А.И.Смирницкий (1959), Г.Г.Почепцов (1966), А.А.Уфимцева (1968), Б.А.Абрамов (1969), Л.З.Сова (1969), Т.В.Король (1972), Н.И.Филичева (1973, 1977), Ю.Д.Апресян (1974), О.И.Москальская (1974), В.В.Бурлакова (1975), С.М.Кибардина (1978,1979), В.Г. Гак (1990) ж.б. изилдөөлөрүн өзү дагы окун, аларга токтолгон.

Изилдөө ишинде валенттүүлүктүн семантикалык жана синтаксистик деңгээлин изилдеген окумуштуулар Ю.Д.Апресян (1969), С.Д. Кацнельсон (1972), М.Д.Степанова жана Г.Хельбиг (1978), Г.Г.Сильницкий (2006) ж.б. эмгектерин өзгөчө белгилөөгө, аларды тарыхый жактан изилдеген окумуштуулардын эмгектерине токтолгондугу теманы терен изилдоого жардам берет.

Автор этиштик сөз айкаптары жана валенттүүлүк теориясынын түркологияда изилдениши.Түркологияда 1950-жылдарга чейин сөз айкашына Е.И.Убяярова (1950) Н.К.Дмитриевдер (1956) тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлүп келсе, кийинки учурларда илимий изилдөөлөрдү окумуштуулар М.Балакаев (1957), М.Т.Талипов (1959), Н.К.Баскаков (1961), Ю.М.Сеидов (1965), Х.Халияров (1966), Ү.Жакыпов (1975), И.Кучкартаев (1977), А.Жапаров (1979), А. Турсуновдор (1976, 1978, 1991) уланткан. Сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация көнүр көлдөнүлүп келе жаткандыгын окумуштуулар М.Балакаев (1957), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1991) ж.б. белгилешкен. Кыргыз тил илиминде сөз айкашы маселесине арналган бир топ окумуштуулар Ү.Жакыпов (1975), Ж.Андабекова (1979), Б.Тойчубекова (1983), А.Жапаров (1979,1992), А.Иманов (2009), А.Турсуновдун (1991) ж.б. эмгектерин белгилеп кетет.

А.Н.Лисс (1994) английс, орус жана кыргыз тилдеринин материалында сөз түркүмдөрүнүн айкашуу маселесиндеги валенттүүлүктү биринчилерден болуп белгилеген [Лисс,1994]. Ал эми окумуштуу Ч.К.Найманованын эмгеги чон экендигин белгилеп кеткендиги да колго аларлык .

Биринчи бапта теориялык маселелер жакшы иштелип чыккан десек жанылышпайбыз.

2 бап.

Этиштик сөз айкаштарындагы кыймылды билдириүүчү этиштердин валенттүүлүк касиеттери. Изилдөөнүн предмети катары английс жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштердин тобунан биз кыймылдын горизонталдык абалдагы ылдамдыгын билдириүүчү бир нече этиштерди тандап алдып, изилдөө жүргүзүлгөн жана андагы барьерлерди аныктап чыккан.

2) Андан сырткары пресуппозиция кубулушушн табиятын изилдеп, теориясы логикалык валенттүүлүктүн таасири астында ишке ашаарын дадилдеди. Мисалы, английс тилинде: George said: "Let's go up the river" ("Жүр, дарыяга барабыз") [239, 22-б.].

3) кыймыл этиштердин комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрүн да так даана көрсөтө алган, анда кыймыл этиштердин багыныңкы структурадагы айкашуу касиеттерин тактап чыккан.

4) структуралык компоненттерин аныктаган: нөл, бир, эки, үч, төрт , беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары эки тилде тен изилдеп айрымачылыктарын, окшоштуктарын иликтең чыккан .

Үчүнчү бап

“Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарына семантикалык-синтаксистик анализ жүргүзүп, нөлдүк, объективдик, кыйыр объективдик, адвербиалдык, каражаттарды ийне жибине чейин изилдөө менен моделдештириүү аркылуу алардын берилиштерин так жана даана көрсөтө алган. Кыргыз тилинде английс тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формаларында инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары кыймыл атоочтор менен берилгендиги;

ал эми кээ бир структураларда эки тил бирдей башкаруу айкаштарына ээ экендингин байкоого болот;

Жыйынтыктар жана каалоолор

1. Иштеги сунушталган окутуунун натыйжалуу усулдары окуучуларга жана студенттерге эксперимент жүргүзүлүп, апробацияландыгы чон мааниге ээ. Типологиялык иштерде биз рекомендация гана бере алабыз жана алломорфтик, изоморфтик кубулуштарды көрсөтө алабыз , ал эми ошолорду бир мезгилде аппробация жасап, усулдук кенештерди бергендиги көнүлгө аларлык нерсе .
2. Экинчи дагы бир баалуулук автордун грамматикалык, семантикалык жана лексикалык интерференцияларга токтолуп, анын негизинде түрдүү проблемалык кырдаалдарды эске алуу менен рекомендациялык баяндоолорду берүүнүн өзү дагы чон эмгекти талап кылат.
3. Тектеш эмес тилдердеги сөз айкашынын закон ченемдүүлүктөрү жана валенттүүлүк теориясынын жакшы денгээлде изилденгендиги студенттерге англис гана эмес кыргыз тилинен да терен билим алууга алып келет.
4. Жогоруда айтылган маалыматтардын пайдалуу, актуалдуу экендингин эске алуу менен кемчиликтерин айтпай коюуга болбойт. Алар кемчиликтер деле эмес, аларды оной эле четтетип коюуга шарт бар: а) айрым авторлор кайталанып калган, мисалы : Анча мынча авторлордун аттарынын кайталоолору кездешет. Мисалы А.Жапаров, Андабекова, А.Иманов, А.Турсунов); в) азыркы мезгилдеги чет өлкөлөрдөгү окумуштуулардын сайттарда берилген иштери камтылбай калган.

10. Диссертациянын Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиянын окумуштуулук даражаларды ыйгаруу боюнча жобосуна дал келиши.

Б.Ж.Тургунбаеванын “**Англис жана кыргыз тилдериндең этиштик сөз айкаштары (күймүл этиштердин мисалында)**” деген темада 10.02.20 – текстештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденини алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине **жетектоочу мекеме** катары Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин чет тилдер факультетинин англистика жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасы сунушталат. Дареги: 720033 Бишкек шаары, Ж.Турусбеков көчөсү, 116.

Расмий оппоненттер: Караева Зинаида Караевна – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан эл аралык университетинин лингвистика жана чөлкөм таануу факультетинин деканы.

Эмгектери:

1. Караева, З.К. Перевод и Семиотика (монография). –Бишкек, 2006.
2. Караева, З.К. Котормонун практический жана теориялык негиздери. – Бишкек, 2019.
3. Караева, З.К. Англис тили дипломаттар үчүн. –Бишкек, 2019.

Мамбаева Салтанат Канатбековна – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк Манас университетинин Гуманитардык факультетинин синхрондук катормо бөлүмүнүн доценти.

Эмгектери:

1. Mambaeva, S.K. Kyrgyz system of education and its influence on family and cultural values. С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. № 1, 2017.

2. Мамбаева, С.К Языковая и культурная толерантность, глобализация и подготовка переводчиков. Известия вузов №1, 2018.
3. Мамбаева С.К. Термины искусства и особенности их перевода на английский язык». International Book Market Service Ltd., member of Omni Scriptum Publishing Group ISBN: 978-613-9-44350-5. LAP Lambert Academic Publishing RU, Norderstedt\ Germany, 2019
 (Книга издана в Германии через Изд-во ОМНИ СКРИПТУМ).

Жыйынтыктап айтканда, Б.Ж.Тургунбаевын “Англис жана кыргыз тилдериндең этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштердин мисалында)” деген темада 10.02.20 –текшештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин темасынын актуалдуулугун, кыргыз тил илими үчүн зарылдыгын, алынган тыянак-натыйжаларынын далилдүүлүгүн, илимий жаңылыгын жана теориялык, практикалык жактан баалуулугун эсепке алуу менен, ишти жогоруда көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөрдү ондоо шарты менен коргоого сунуштоого болот.

Эксперттик комиссиянын төрайымы,

филология илимдеринин доктору, профессор З.К.Караева

*Болотын Караевой З. вербос
ст. инспектор ОК Гурматбековой М. Караев*

20.03.2020

Б.Ж.Тургунбаевынын “**Англис жана кыргыз тилдериндең этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштердин мисалында)**” деген темада 10.02.20 – текстештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине экспертик комиссиянын мүчөсүнүнүн

П И К И Р И

1.Диссертациянын темасынын актуалдуулугу жана анын жалпы тил илимине, жалпы мамлекеттик программага (илим менен техниканын өнүгүшүнө, практикалык суроо-талапка) дал келиши.

Учурда кыргыз тил илими жаатында изилдөө зарылдыгы менен шартталган маселелердин сап башында сөз айкаштарынын семантикалык, синтаксистик жана логикалык жактан айкашуу потенциалдарын, б.а., валенттүүлүк мүмкүнчүлүктөрүн ар тараптуу изилдөө маселелери да тургандыгы талашсыз. Анткени изилдөө ишинде диссертант өзү таасын белгилегендей, сөздөрдүн түшүндүрмөсү сөздүктөрдө берилет, бирок алар сөздүн контексттеги маанисин дайыма эле толук ачып бере албайт. Ар бир сөздүн коммуникативдик потенциалы, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү контексттин алкагында, конкреттүү кеп ағымында гана ачыла тургандыгы маалым. Андыктан кеп тизмегиндеги сөздөрдүн конкреттүү контексттеги маанисин түшүнүү үчүн анын семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн изилдөөбүз зарыл. Анткени сөздөрдүн валенттүүлүк потенциалын изилдөөнүн зарылдыгы тексттин лингвистикасы, психолингвистика, лингвостилистика, лингвопоэтика, котормо теориясы өндүү бир катар дедуктивдүү жана эвристикалык илим тармактарында каралчу борбордук, өзөктүү маселелер арылуу түздөн-түз шартталган. Маслен, диссертант тарабынан белгilenгендей, азыркы учурда чет тилдерди үйрөнүүдө компьютердик котормо кызматтары кеңири колдонулуда, бирок татаал конструкциядагы сүйлөмдөрдү жана тексттерди которуюуда алардын толук маанисин машина

и жеткиликтүү бере албаган
КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. И. АРАБАЕВА

No..... “ ” 201... ж/з

учурлары арбын. Көпчүлүк учурларда сүйлөм мүчөлөрүнүн морфологиялык-синтаксистик катнашы эске алынбастан, сөзмө-сөз которулуп калууда.

Компьютердик көрмөнүн сапатын жогорулатууда валенттүүлүк ыкманы колдонуу жакшы натыйжа берет, анткени этиштик лексемалардын башка лексемалар менен контексттик маанини берүүдөгү айкашуу мүмкүнчүлүктөрү эске алынат. Этиштин валенттүүлүгү синтаксистик конструкциянын оң жана сол тарабындагы мүчөлөрүн жана ар биринин формасын аныктайт. Демек, сүйлөмгө семантикалык-синтаксистик анализ берүү аркылуу сөздөрдүн валенттүүлүгү менен морфологиялык табиятын чагылдырган электрондук сөздүктүү түзсө болот. Ушул сыйктуу жагдайларды эске алуу менен, Б.Ж.Тургунбаевын “Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштердин мисалында)” аттуу диссертациялык иши кыргыз тил илими жаатындагы **актуалдуу** маселелерди изилдөөгө арналгандыгын белгилөөгө болот.

2.Иштин диссертациялык изилдөөлөргө коюлуучу талаптарга жооп бере турган жаңылыгы.

Типологиялык жактан ар башка тилдер катары саналган английс жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк активдүүлүгү менен потенциалы конкреттүү тилдик факт-материалдардын негизинде биринчи жолу атайын изилденип жатышы, ошондой аларга функционалдык-семантикалык өңүттөн илик жүргүзүлүшү жана аталган эки тилдин материалдарын салыштыруу аркылуу тишелүү тыянак, натыйжалардын чыгарылышы иштин изилдөөлөргө коюлуучу талаптарга жооп бере турган жаңылыгын түзөт.

3.Диссертацияда берилген ар бир илимий натыйжанын (жобонун) жана тыянак, корутундуунун негизделүү жана тастыкталуу даражасы.

1-жобо. Этиштик сөз айкашы активдүү валенттүүлүккө ээ экендиги жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо английс тилинде **ыкташыу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдору басымдуулук

кыла тургандыгы кыргыз тилинде *башишаруу, ыкташуу, кыйышуу жана жандоочтук*, ал эми англий тилинде аналитикалык тил катары негизинен *ыкташуу* жана аз санда *башишаруу* синтаксистик жолдору менен айкашаары англий жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарын иликтөө аркылуу негизделген (II баптын 2.2.- параграфы, III баптын 3.1.2-параграфы).

2-жобо.Этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен, кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда акыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми англий тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “синтаксистик барьер” эрежесин уюштураары төмөндөгүдөй жагдайлар аркылуу тастыктаалган. Англис жана кыргыз тилдериндеги этишин семантика-синтаксистик валенттүүлүк касиеттери, пресуппозициясы, морфологиялык комбинаторикасы, автокомбинаторикасы жана этишин эки тилдеги позициялары синтаксистик тоскоолдук кубулушу аркылуу каралып, этишин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашаары мисалдар аркылуу көрсөтүлгөн.

Изилдөөдө этиштик сөз айкашынын позициясы текстеш эмес тилдерде түрдүүчө орун алгандыгы көрсөтүлүп, мындай тилдик өзгөчөлүк окумуштуу В.В.Бурлакова тарабынан негизделген “синтаксистик барьер” (синтаксистик тоскоолдук) эрежесине ылайык талдоого алынган.

Жыйынтыгында, этиш кыргыз тилинде валенттүүлүгүнө карай *артты* көздөй жайылса, англий тилинде *алды жакты*, постпозициядагы сүйлөм мүчөлөрүн карай жыла тургандыгы иштин II бабынын 2.5.- параграфында келтирилген мисалдар аркылуу тастыктаалган.

3-жобо.Англис тилинде аба ырайынын кубулушун сүрөттөгөн этиштердин тобу менен эч бир башка элементти, синтаксистик айкашууну талап кылбаган нөлдүк айкашуу кездешет, ал эми эки тилде төң этиштер айкашууга кирбей эле кээ бир сүйлөмдөрдө өз алдынча колдонула тургандыгы төмөндөгү учурлардын иликтениши аркылуу далилденген.

Англис тилинде өзүнчө нөлдүк формада колдонулган, буйрук ыңгай формасында берилген этиштердин инфинитив формалары эч бир элементсиз эле сүйлөм түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, *Stop!* – *Tokto!, Run!– Чурка!* ж.б.

Демек, нөл элементтүү этиштер эч бир элементти талап кылбай тургандыгы жана ылдамдыкты билдириген этиштердин кээ бирлери менен гана английс жана кыргыз тилдеринде нөлдүк формадагы, буйрук ыңгай түрүндөгү сүйлөмдөрдө кездешээри далилденген (II баптын 2.5.-параграфы).

4-жобо. Этиштик сөз айкашууну жасоодо кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, английс тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ экендиги английс жана кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук катышына, алардын синтаксистик айкашуу жолдоруна анализ жүргүзүү аркылуу негизделген. Т.а., салыштырылып жаткан тилдердин бири флексивдик, экинчиси агглюнативдик тилдердин тобунан болгондуктан, английс тилине караганда кыргыз тилиндеги сөздөрдүн айкашусунда жөндөмөлөрдүн ролу жогору экендиги, ал эми английс тилинде предлогдор олуттуу мааниге ээ экендиги конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталган (III баптын 3.1.3.-параграфы).

5-жобо. Этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды английс тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө боло тургандыгы натыйжалуу бир катар усул-ықмалардын сунушталышы аркылуу тастыкталган. Маселен, диссертанттын пикиринде, грамматикалык, семантикалык, стилдик, социалдык-маданий тилдик интерференцияларды жоюу үчүн студенттерге английс тилинин грамматикасы сабагында морфология жана этиштин валенттүүлүгүнө байланышкан маселелерди окутуу зарыл. Б.а., толук маанилүү жана кызматчы этиштердин айырмачылыгын, алардын этиштин ядро катары кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашуусун жана сүйлөмдөгү позицияларын

билиүү синтаксистик интерференцияны жоюуга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле студенттердин англис тили боюнча лингвомаданий реалийлерди жакшы өздөштүрүүсү үчүн аларды этиштик сөз айкаштары катышкан фразаларды етө этияттык менен пайдаланууга үйрөтүүнүн зарылдыгы иштин IV бабында негизделип берилген.

4.Диссертацияда сунушталган ар бир илимий наыйжанын (жобонун), корутунду-тыянактардын жаңылық даражасы.

1-жобо этиштик сөз айкашы активдүү валенттүүлүккө ээ экендиги жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдору басымдуулук кыла тургандыгы кыргыз тилдеринде **башкаруу, ыкташуу, кыйышуу жана жандоочтук**, ал эми англис тилинде аналитикалык тил катары, негизинен, **ыкташуу** жана аз санда **башкаруу** синтаксистик жолдору менен айкашаары англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарын иликтөө аркылуу негизделгендиги менен жаңы.

2-жобо этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен, кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда акыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми англис тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “синтаксистик барьер” эрежесин уюштураары англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин семантика-синтаксистик валенттүүлүк касиеттери, пресуппозициясы, морфологиялык комбинаторикасы, автокомбинаторикасы жана этиштин эки тилдеги позициялары синтаксистик тоскоолдук кубулушу аркылуу каралып, этиштин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашаары мисалдар аркылуу тастыкталгандыгы менен жаңы.

3-жобо жаңы эмес. Анткени эки тилде төң буйрук ыңгай формасында келген этиштер сүйлөмдөрдүн тутумунда эмес, мындай этиштер кыргыз жана англис тилдеринде өз алдынча буйрук сүйлөмдөр катары келет.

4-жобо этиштик сөз айкашууну жасоодо кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, англис тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ экендиги англис жана кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук катышына, алардын синтаксистик айкашуу жолдоруна анализ жүргүзүү аркылуу негизделгендиги менен жаңы.

5-жобо этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө боло тургандыгы натыйжалуу бир катар усул-ыкмалардын сунушталышы аркылуу тастыкталгандыгы менен жаңы.

5. Алынган жыйынтықтардын ички биримдигинин берилиши.

Типологиялык жактан ар башка тилдер катары саналган англис тили менен кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк активдүүлүгү менен потенциалын конкреттүү тилдик факт-материалдардын негизинде изилдөө диссертациялык иште көрсөтүлгөн негизги максатка ылайык жүргүзүлгөн. Демек, алынган тыянактар, жыйынтык-натыйжалар негизги максатка багытталып, алар ички биримдикке ээ.

6. Иликтөөдө актуалдуу маселелерди чечүүдө диссидент тарабынан алынган натыйжалардын багыты, теориялык жана практикалык баалуулугу.

Англис жана кыргыз тилдеринде этиштик сөз айкашы активдүү валенттүү жана этиш семантикалык валенттүүлүгүнө карай англис тилинде көбүнчө ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксистик жолдору менен айкашып, английс тилинде этиштин айкашуусу алдыга карай, кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Мындан тышкary этиштик сөз айкаштарын уюштурууда, кыргыз тилинде жөндөмө категориясы, жандоочтор, ал эми английс тилинде предлогдор басымдуулук кылат. Ошону менен менен эле биргө этиштик сөз айкаштарын салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды

англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө боло турган натыйжалуу бир катар усул-ыкмалардын сунушталышы иштин теориялык баалуулугун көрсөтөт. Изилдөө ишинен алынган мындай тыянак-натыйжаларды ЖОЖдордо филологиялык багыттагы предметтерди (“Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы”, “Лексикология” ж.б.) окутууда, жогорку, орто окуу жайларында, орто мектептерде англий тилин окутууда, окуу китептерин түзүүдө жана которую иштеринде кенири пайдаланууга болот.

7. Диссертациянын негизги жоболорунун, жыйынтыктарынын, тыянактарынын жана натыйжаларынын жетиштүү денгээлде жарыяланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча КРнын УАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарда 16, анын ичинен чет элдик РИНЦ индексине кирген басымаларда 6 илимий макала жарык көргөн.

8. Авторефераттын диссертацияга дал келиши. Авторефератта диссертациянын негизги мазмуну кыскача чагылдырылган. Автореферат диссертацияга шайкеш келет.

9. Диссертациялык иштин мазмунунда байкалган кемчиликтер.

1. Коргоого коюлуучу үчүнчү жободогу “...эки тилде тен этиштер айкашууга кирбей эле кээ бир сүйлөмдөрдө өз алдынча колдонулат” деген акыркы сүйлөм тактоону талап кылат. Анткени салыштырылып жаткан эки тилде этиштер, диссертант белгилегендей, өз алдынча колдонулса, анда алар вокативдик, генетивдик же сөз сүйлөмдөр өндүү эле бир сөздөн турган буйрук сүйлөм иретинде келиши мүмкүн. Андыктан эки тилде тен этиштердин өз алдынча сүйлөмдүк макамда колдонула тургандыгын жободо конкреттүү көрсөтүү зарыл. Адатта мындай сүйлөмдөр оозеки кепте, диалогдордо басымдуулук кылгандыктан, жободогу “сүйлөмдөрдө өз алдынча колдонулат” дегендин ордуна контекстте сүйлөм катары өз алдынча колдонула тургандыгын белгилөө керек.

2. 2,3-жоболордогу айрым сүйлөмдөрдү кайрадан түзүп чыгуу зарылдыгы байкалат. Маселен, 2-жободогу: “Этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен” деген сүйлөм кийинки сүйлөмдөр менен логикалык жактан байланышпайт. Анткени кийинки сүйлөмдөрдө англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин позициясы жөнүндө ой айтылат. Ушул өндүү эле 3-жободогу “англис тилинде аба ырайынын кубулушун сүрөттөгөн этиштердин тобу”, 4-жободогу “этиштик сөз айкашууну жасоодо” деген өндүү тилдик туюнталар жоболордогу сүйлөмдөрдү ондол түзүүнү талап кылат. Себеби аба ырайынын кубулушун жалаң эле этиштер аркылуу сүрөттөө мүмкүн эмес, аба ырайындағы өзгөрүүлөрдү же жаратылыштагы кубулуштарды туондурган этиштер болушу ыктымал. 4-жободогу “этиштик сөз айкашууну жасоодо” деген фразаны жөнөкөйлөштүрүп “кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарынын жасалышында” деген туюнта аркылуу берүүгө болот.

3. Иштин экинчи бабынын 5-параграфында:

“Кыргыз тилинде: 1) бир элементтүү этиштер: 1) *Ал жөнөдү*. Биз чуркадык.

2) эки элементтүү этиштер менен: *Чотон тышка жөнөдү* [236, 76-б.].
Момун эшикке чыкты [236, 233-б.]. Биз тоого жөнөдүк.

3) үч элементтүү этиштер: *Шарапат унчукпай тамга кетти* [236, 251-б.]. *Мен уйгө тез жөнөдүм*.

4) төрт элементтүү этиштер: *Мен көп кечикпей окууга жөнөдүм* [234, 109-б].

5) беш элементтүү этиштер: *Ал айылга достору менен шашып жөө жөнөдү*.

Көп элементтүү этиштер: *Түш тарабын ит камаган карышкырдай оозун ачып, кайсактап, тегерене чуркады*” деген классификация берилет. Бирок келтирилген сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү “этиштин элементтери” деп атоо суроо жаратпай койбойт. Анткени алардын бири этишке объектилик катышта, экинчиси предикаттык катышта келсе, үчүнчүсү кыймыл-

аракеттин аткарылышынын ар кандай кырдаал-шарттын, сыпатын билдирип, кадыресе эле айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышты. Аңдыктан аларды этиштик сөз айкашынын потенциалдуу компоненттери катары кароо керек.

4. Иштин илимий-теориялык жаңылышында коргоого коюлуучу жоболор өзгөртүүсүз эле кайталанып берилип калган.

5. Иште техникалык жана стилдик каталар басымдуулук кылат. Өзгөчө, сөздөрдүн логика-семантикалык жактан айкашуусуна жана бир сөздүн же бир унгулуу сөздөрдүн улам кайталанышына байланышкан төмөндөгүдөй каталарга, атап айтканда плеоназмдарга, тавтологияларга жол берилген:

- Тил илиминде ақыркы жылдары кыймыл этиштер когнитивдик **көз караш менен** изилденип келүүдө (46-бет) – когнитивдик көз караш менен эмес, когнитивдик өнүттөн;
- **бардык кыргыз тилиндеги** атоочтук конструкциялар(50-бет) эмес, кыргыз тилиндеги бардык атоочтук конструкциялар;
- ишибиздин коюлган **максатына жетүү максатында** (57-бет) эмес, ишибизде коюлган максатка жетүү үчүн;
- **жогорку окумуштуулардын** көз карашына таянуу менен (83-бет) эмес, жогоруда аты аталган окумуштуулардын көз карашына таянуу менен;
- **англис тилинин окумуштуусу** Д.Аллертон (92-бет) эмес, британиялык окумуштуу же английс окумуштуусу Д.Аллертон;
- **кир, чык, кара, көр** деген этиштерди **туюнтурган этиштер** менен берилет (110-бет) эмес, **кир, чык, кара, көр** деген этиштер аркылуу берилет же туюндурулат;
- Бардык эле тилдердеги коллокацияларды (сөз айкашын) үйрөнүү - ал тилдеги **сөз байлыгын байытууга**, арттырууга, туура сүйлөөгө жана жазууга жетишүүгө колдоо көрсөтөт (149-бет) эмес, Бардык эле тилдердеги коллокацияларды (сөз айкашын) үйрөнүү окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин байышына өбөлгө түзөт;

Мындай чаржайыт түзүлгөн сүйлөмдөр иште абдан эле көп. Маселен, диссертациянын 151-бетиндеги: *Коллокация боюнча сөз байлыгы начар болуусу, студенттин англис тилин үйрөнүүдө кээ бир учурда механикалык жактан эстөө менен тез жана туура сүйлөөгө, презентация жасоого жана публикада өзүн ишенимдүү сүйлөөгө терс таасирин тийгизет*; 152-беттеги: *Англис тилинен кыргыз тилине которууда студенттер тике которуу менен туура эмес жыйынтык берет, себеби англис тилиндеги бизнес жааты дагы коллокацияга өтө бай жана бизнестик жана дипломатиялык багытында коллокациялык байлыгынын жардылыгы туура эмес котормо жасоого алып келет –деген өндүү сүйлөмдөрдү түшүнүп болбайт.* Анткени сөздөрдүн ортосундагы логика-семантикалык карама-каршылыктар (**коллокациялык байлыгынын жардылыгы, сөз байлыгын байытуу, этиштерди туюнтурган этиштер ж.б.у.с.)** менен катар синтаксистик байланыштардын, көбүнese ээрчишүү, башкаруу байланыштарынын бузулуп, сөздөргө грамматикалык формалардын туура эмес уланышын иштеги типтүү мүчүлүштүктөр катары эсептөөгө болот. Андыктан диссертациялык иштеги мындай мүчүлүштүктөрдү ондоп чыгуу зарыл.

10.Диссертациянын Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиянын окумуштуулук даражаларды ыйгаруу боюнча жобосуна дал келиши.

Б.Ж.Тургунбаевын “**Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштердин мисалында)**” деген темада 10.02.20 –тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине **жетектөөчү мекеме** катары **Ж.Баласагын** атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин чет тилдер факультетинин английистика жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасы сунушталат. Дареги: 720033 Бишкек шаары, Ж.Турусбеков көчөсү, 116.

Расмий оппоненттер:

Караева Зинаида Караевна – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан эл аралык университетинин лингвистика жана чөлкөм таануу факультетинин деканы.

Эмгектери:

1. Караева, З.К. Перевод и Семиотика (монография). –Бишкеке, 2006.
2. Караева, З.К. Котормонун практикалык жана теориялык негиздери. – Бишкек, 2019.
3. Караева, З.К. Англис тили дипломаттар үчүн. –Бишкек, 2019.

Мамбаева Салтанат Канатбековна – филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк Манас университетинин Гуманитардык факультетинин синхрондук катормо бөлүмүнүн доценти.

Эмгектери:

1. Мамбаева, С.К. Kyrgyz system of education and its influence on family and cultural values. С. Нааматов атындағы НМУнун Жарчысы. № 1, 2017.
2. Мамбаева, С.К Языковая и культурная толерантность, глобализация и подготовка переводчиков. Известия вузов №1, 2018.
3. Мамбаева С.К. Термины искусства и особенности их перевода на английский язык». International Book Market Service Ltd., member of Omni Scriptum Publishing Group ISBN: 978-613-9-44350-5. LAP Lambert Academic Publishing RU, Norderstedt\ Germany, 2019
(Книга издана в Германии через Изд-во ОМНИ СКРИПТУМ).

Жыйынтыктап айтканда, Б.Ж.Тургунбаевын “**Англис жана кыргыз тилдериндең этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштердин мисалында)**” деген темада 10.02.20 –тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган

диссертациялык ишинин темасынын актуалдуулугун, кыргыз тил илими үчүн зарылдыгын, алынган тыянак-натыйжаларынын далилдүүлүгүн, илимий жаңылыгын жана теориялық, практикалық жактан баалуулугун эсепке алуу менен, ишти жогоруда көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөрдү ондоо шарты менен коргоого сунуштоого болот.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү,

филология илимдеринин доктору, доцент **Д.О.Кенжебаев**

И. Арабаев атындағы Кыргыз Мамлекеттік Университети жана К. Карасаев атындағы Бишкек Гуманитардық Университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 Диссертациялык кеңештин эксперти, филология илимдеринин доктору, доцент Ч.С. Тулееванын Б.Ж. Тургунбаевын «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)» аттуу 10.02.20 –тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине берген

КОРУТУНДУ ПИКИРИ

Жалпы тил илиминде, тилдерди салыштырма айрыкча текстеш эмес тилдерди салыштырууда этиштик сөз айкашуу, семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк проблемалардын бүгүнкү учурда тилчилердин кызыгуусун өзүнө буруп изилдөөгө муктаждыгында шек жок.

1. Диссертациялык темасынын актуалдуулугу

Жалпы тил илиминде жана ошондой тилдерди салыштырма илиминде **сөз айкашуу** жана **валенттүүлүк** маселелери азыркы учурда илимий-изилдөө денгээли бир топ жетишкендикке ээ болгону белгилүү.

Изилдөөнүн темасы актуалдуу: **сөз айкашуу** жана **валенттүүлүк** проблемалары белгилүү окумуштуулар М.Н.Петерсон, В.В.Виноградов, А.М.Пешковский, Ф.Ф.Фортунатов, В.Н.Ярцева, О.С.Ахманова, Л.Теньер, А.В.Гроот, С.Д.Кацнельсон, Ж.Эрбен, Г.Хельбиг В.Д.Аракин, С.М.Кибардина, В.В.Бурлакова, Ч.К.Найманова жана дагы башка тилчилердин илимий-теориялык эмгектеринде терең изилдөө менен орун алган. Аталган белгилүү окумуштуулардын эмгектерин талдоонун негизинде **сөз айкашуу** жана **валенттүүлүк** кубулуштар эки түрдүү маселе катары кайчы пикирлердин болгондугу жана бул проблемалардын салыштырма тил

илиминин теориялык жана методологиялык негиздеринде кыргыз жана английс тилдериндеги кыймыл этиштердин материалдарынын негизинде изилдөө максаттары диссертациялык иштин актуалдуулугун шарттайт. Ошондой эле, теманын актуалдуулугун жана изилдөөнүн зарылдыгын этиштик **сөз айкашуу** жана **валенттүүлүк** касиеттери сөздөрдү конкреттүү контексттик маанисинин түшүнүгү кеп тизмегинде пайда болушу жана кыймыл этиштердин семантикалык-сintаксистик **валенттүүлүк** жана **сөз айкашуу** касиеттери тил үйрөнүүдөгү теориялык баалуулугу; ошондой эле тилдерди окутуудагы практикалык маанилүүлүгү, котормо илиминдеги компьютердик котормодо сөздөрдүн валенттүүлүгү аркылуу сөздүн морфологиялык табиятын чагылдырган электрондук сөздүктүү түзүүдөгү обөлгөлөрү шартташат.

2. Диссертациялык кеңеште корголо турган кандидаттык иштин адистикке тиешелүүлүгү.

Б.Ж. Тургунбаевын «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)» деген темадагы кандидаттык иши Диссертациялык кеңештин багытына туура келет жана изилдөөнүн мазмуну, анда көтөрүлгөн жана чечилген маселелери, коргоого коюлган теориялык жоболору 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистигинин паспортуна шайкеш келет.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси - английс жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети - английс жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин валенттүүлүк потенциалы.

3. Диссертацияда сунушталган ар бир илимий жобонун, натыйжсанын жана корутундуунун илимий жактан негизделиши.

Изденүүчүнүн диссертациялык ишиндеги илимий жыйынтыктар, корутундулар, далилдүү фактылар, мисалдар аркылуу ишенимдүү негизделген. Ал жыйынтыктар жана корутундулар илимий-теориялык

булактарга маалыматтар төмөнкү изилдөөчүлөрдүн иштерине негизделген: жалпы тил илиминде сөз айкаштары жана валенттүлүк изилдөөлөр мурдагы советтик окумуштуулардын М.Н.Петерсон, В.В.Виноградов, А.М.Пешковский, Ф.Ф.Фортунатов, В.Н.Ярцева, О.С.Ахманова, С.Д.Кацнельсон, В.Д.Аракин, В.Г. Адмони С.М.Кибардина, Батыш Европалык окумуштуулардын О.М.Бехагель, О. Бехагель, К.Зоммерфельт., Н.Шрайбер, В.В.Буш, Д.Аллертон, Л.Теньер, А.В.Гроот; түрк тил илиминде Е.И.Убрытова, Н.А.Баскаков, М.Б. Балакаев, Н.З.Гаджиева, Э.Р.Тенишев, Ы.Жакыпов, Т.Сайрамбаев, Н.З.Гаджиева, Б.А. Серебренников, А.Аблаков, кыргыз тилинде болсо А.Жапаров, Ж.Андабекова, Б. Тойчубекова, С.Ж. Мусаев, Ч.К.Найманова, И.Х. Ахматовдордун дагы башка белгилүү окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен изденүүчү жеке өз көз карашын чагылдырган.

Изденүүчү Б.Ж. Тургунбаева англис жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксистик валенттүлүлүгүн, алардын компоненттеринин жардамы аркылуу сүйлөмдүн синтаксистик структурасын аныктады ошону менен бирге англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик валенттүлүкту динамикалык-функционалдык өңүттө изилдеп, коммуникативдик, прагматикалык жана лингвистикалык принциптердин негизинде эки тилдеги кыймыл этиштердин семантикалык жана структуралык системасынын закон ченемдүүлүгүн жана алардын семантикалык-синтаксистик ар бир тилдин типологиялык касиеттерине жараша алардын аталган проблеманын маңызында өзгөчөлүктөрүн кенен жана терең изилдөөгө жетишкендиги жана далилдүүсү аныкталды.

4. Диссертацияда чыгарылган ар бир илимий жыйынтыктын (жобонун) жасана изденүүчүнүн корутундуусунун жаңылыгынын деңгээли

1-жобо этиштик сөз айкашы активдүү валенттүлүккө ээ экендиги жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдору басымдуулук кылат;

1 - жыйынтык толугу менен жаңы. Себеби текстеш эмес английс жана кыргыз тилдеринде этиштик сөз айкашуу жана алардын ичинен эки тилдин кыймыл этиштердин салыштыруу алкагында бул этиштердин өзгөчөлүктөрү семантикалык-синтаксисттик валенттүүлүгүнө карай английс тилинде негизинен ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде синтаксисттик айкашууга ээ экендиги биринчи жолу ушул изилдөө иште тастыкталып берилип жатат;

2-жобо этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен, кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда акыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми английс тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “синтаксисттик барьер” эрежесин уюштурат;

2- жобо жаңы десек болот: этиштик сөз айкашында английс тилинде этиштин айкашуусу алдыга көздөй, ал эми кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашууну уюштургандыгы алгачкы жолу бул диссертациялык иштин 2 жана 3 главаларында эки тилдин 1000 –гө жакын сүйлөм бирдиктерин анализдөө жана салыштырма методдун негизинде биринчи жолу берилгенди;

3-жобо английс тилинде аба ырайынын кубулушун сүрөттөгөн этиштердин тобу менен эч бир башка элементти, синтаксисттик айкашууну талап кылбаган нөлдүк айкашуу кездешет, ал эми эки тилде тең этиштер айкашууга кирбей эле кээ бир сүйлөмдөрдө өз алдынча колдонулат;

3- жыйынтык жарым жаңы, себеби эки тилде тең этиштин нөлдүк айкашуусу жок (англис нөлдүк айкашуу сейрек тилинде бар 135 б.) экендиги валенттүүлүк тобунун элементтеринин санына карай ылдамдыкты билдириген этиштер бир нече топторго: (*нөл*), *бир*, *эки*, *үч*, *төрт* жана элементтүү этиштерге бөлүнүшкөнүн жана этиштер семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай анын компоненттеринин саны этиштик сөз

айкаштарын түрдүү синтаксистик мамиледе уюштуруусу биринчи иретте берилген.

4-жобо этиштик сөз айкашууну жасоодо кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, англис тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ;

4- жыйынтык жаңы себеби англис тили флексивдик, ал эми кыргыз тили агглютинативдик типтерде болгондугу этиштик сөз айкашууну жасоодо кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун ролу жогору, ал эми англис тилинде болсо предлогдор кызматы олуттуу экендиги белгилүү жана изилденген, бирок бул иште эки тилдин кыймыл этиштердин сөз айкашуу жана валенттүүлүк касиеттери алгачкы жолу;

5-жобо этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө болот.

5- жыйынтык жаңы, себеби салыштырма типология илиминдеги негизги максаттар лингвистикалык жактан тилдердин типологиялык мүнөздөмөлөрүн терең жана жеткиликтүү тастыктап анын жыйынтыктары лингводидактикалык жагдайда англис тилиндеги сөз айкашуу жана валенттүүлүк касиеттерин англис тилин үйрөтүүдө биринчи жолу жаңы ықмаларын иштелип чыккандыгы.

5. Алынган жыйынтыктардын практикалык баалуулугу

Этиштик сөз айкашуу жана семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк текстеш эмес тилдерди салыштыруунун негизинде эң биринчи лингвистикалык өңүттөө ар бир тилдин типологиялык мүнөздөмө берүү аракеттерине чоң салым боло турган баалуулугу. ЖОЖдордун филологиялык “Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы”, “Лексикология” предметтерин окутууда материал катары колдонуусу жана ошондой эле экстралингвистикалык жактан чет тилдерди үйрөтүүдө, окутууда лингводидактикалык илимий-практикалык методикасынын негиздерин иштеп чыгууда, айрыкча англис тилинде сүйлөшүүгө үйрөтүү

методикасындагы пайдалуулугу жана замандын талабына жараша компьютердик көртөм кызметтариңда көртөм сапатын жогорулатуудагы баалуулугу.

6. Диссертациянын негизги жоболорунун, жыйынтыктарынын жана натыйжаларынын жарыяланышы

Диссертациянын мазмуну автордун 9 макалаларында толук чагылдырылган. Изденүүчүнүн айрым илимий макалалары Жогорку Аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган РИНЦ басмалары тарабынан жарык көргөн: РИНЦ индексине кирген басылмаларда Кыргызстанда 3 жана чет өлкөдө 3 макала жарык көрдү жана эл аралык илимий-теориялык конференцияларда баяндама жасаган. Макалалар диссертациянын негизги мазмуну тууралуу маалыматтардын илимий чөйрөнүн кенири массасына жеткендигине далил.

1. Тургунбаева Б.Ж.Семантическая эквивалентность моделей глагольных словосочетаний в английском языке [Текст]/Б.Ж.Тургунбаева//Ош мамл. унив. жарчысы.– Ош., 2014. – № 2, –52-55- бб. – РИНЦ.<http://www.oshsu.kg>
2. Тургунбаева Б.Ж.Особенности глагольных словосочетаний в кыргызском языке [Текст]/ Б.Ж.Тургунбаева//Журнал Инновации в науке: Пути развития. Чувашский Гос. Унив. им. И. Я. Яковleva. Материалы IV Межд. заочной научно-практической конференции. – г. Чебоксары., 11.06.2013. – 261-264– бб.
3. Тургунбаева Б.Ж.Сочетаемость и валентность глагола в глагольных словосочетаниях в кыргызском и английском языках [Текст]/ Б.Ж.Тургунбаева// НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Межд. Гум. Унив. Збирник. – Одесса, 2015. – Выпуск 23, – 282-287-бб.
4. Тургунбаева Б.Ж. Сравнительный анализ сочетаемости глаголов в кыргызском и английском языках [Текст]/Б.Ж.Тургунбаева//Научный журнал о гуманитарных науках Гуманитарный трактат. Международная научная конференция «Человекознание». – Россия. Кемерова., 23.07.2016, – 25-31.бб.РИНЦподог.123805.2016K.elibrary.ru,<http://gumtraktat.ru/wpcontent/uploads/2016/07/chelovekognanie.pdf>
- 5.Тургунбаева Б.Ж. Англис жана кыргыз тилдериндең этиштик сөз айкаштарынын синтаксистик айкашуу жолдорундагы окшоштуктары жана айырмачылыктары [Текст]/ Б.Ж.Тургунбаева//Ош мамл. унив. жарчысы. – Ош., №2, 2017. ISSN 1694-7452, –183-187 –бб. - РИНЦ;<http://www.oshsu.kg>
6. Тургунбаева Б.Ж. Этиштик сөз айкаштарынын английс тил илиминде изилдениши [Текст]/ Б.Ж.Тургунбаева// Ош мам. унив.жарчысы. – Ош., № 2, 2017, ISSN 1694-7452, -187-192- бб. – РИНЦ.

7. Тургунбаева Б.Ж. Теоретические аспекты словосочетаний в кыргызском и английском языках [Текст]/Б.Ж.Тургунбаева//Научный журнал о гуманитарных науках, Гуманитарный Трактат, XX Международная научная конференция “Человекознание”, –Кемерова, Россия., –12.02.2018, – РИНЦ по дог. 1238.05/2016Khttp://gumtraktat/ru/wp-content/uploads/k20/pdf

8. Тургунбаева Б.Ж. Природа валентности глаголов, выражающих скорость в английском и кыргызском языках. [Текст]/Б.Ж.Тургунбаева//Журнал. Тенденции Развития Науки и Образования. – №49 – 4. – Самара, Апрель, 2019. – С. 88-91. РИНЦ. – Импакт фактор РИНЦ; 0,083.eLIBRARYID- 394452314.DOI: 10.18411/ij-04-2019-97. <https://elibrary.Ru/contents.asp?id=39452189>.

9. Тургунбаева Б.Ж. Комбинаторные качества валентности глаголов движения, выражающих скорость, в английском и кыргызском языках. [Текст]/ Б.Ж.Тургунбаева//Международный Научный журнал. Образование в России и за рубежом.–№7.–Москва, 1 мая, 2019. Vol.55. – С. 6-https://www.gyurnal.ru/arhiv_zhurnalov/ru/

7. Диссертациялык эмгекте учуралган мүчүлүштүктөр жана каалоолор.

Бул диссертациялык иште учуралган айрым мүчүлүштүктөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүп, аларды жакшыртуу максатында айтылган биздин каалоолор:

1. Жоболор боюнча 1, 3, 4 –чу жоболорду толуктоону жана тактоолуктардын зарылдыгы бар;
2. Диссертациянын темасы «кыймыл этиштер», бирок иштин изилдөө «объектисин» жана «предметин» формулировкасында тактоолук керек;
3. Диссертацияда көптөгөн терминдер киргизилиптири, андыктан киргизилген терминдерди өзүнчө лингвистикалык терминдик сөздүкчө катары тиркеме киргизилсе иштин толук багытын чагылдырат деген ойдобуз;
4. Айрым орфографиялык каталар байкалат, мисалы: В.фон Гумбольдт (57 б.), «эксплициттик» (67 б.) «эксплицит» болуш керек; немец авторлорунун кээ бир учурда фамилиялары, китептердин аттары туура эмес жазылган;
5. 71б. «өтмө» жана «өтмө эмес» этиштер жөнүндө кайпылып айтылсада,

германистикада кыймыл этиштер негизинен «өтмө эмес» этиштер делип сыпatalат

5. Англис тилиндеги кыймыл этиштерди кыргыз тилине которууда кыска формасы берилген: to run- чурка, to go- бар, «чуркоо», «баруу» болуш керек го.
6. 75 беттеги «Атты мин!» суйломду «Атка мин!» маанилери айрымачылыгы?
7. Кээ бир аталган немец окумуштуулардын аттарында каталык бар мисалы: Отто Бехагель: авторефераттын 8 бетинде туура эмес берилген «В.М Бехагель».
8. Авторефераттын орус тилиндеги котормосунда «стремится вперед». 9 бетте: «Если имеется потенциальное свойство... свойство.. свойство» жана башкалар – котормолорду так жүргүзүү зарыл!

Бул көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөр иштин жалпы денгээлине доо кетирбейт жана айтылгандарды диссертант мындан аркы иштеринде эске аларына ишенебиз.

8. Жетектөөчү мекемени жана расмий оппоненттерди бекитүү боюнча сунуштун негизделиши.

Жетектөөчү мекеме:

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Чет тилдер факультетинин англистика жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасы. Дареги: 720033 Бишкек шаары, Ж.Турусбеков көчөсү, 116.

Расмий оппонеттер:

Биринчи расмий оппонент: Караева Зинаида Караевна – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан эл аралык университетинин Лингвистика жана чөлкөм таануу факультетинин деканы.

Экинчи расмий оппонент: Мамбаева Салтанат Канатбековна – филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк Манас университетинин Гуманитардык факультетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн доценти.

9. Диссертациянын КР ЖАКтын “Окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү Жобосунун” талаптарына ылайык келиши.

Филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражаны изденип алуу үчүн Тургунбаева Бактыгуль Жээнмырзаевнанын «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)» кыргыз жана англий тилдеринен 500 - дөн баардыгы болуп 1000 мисалдарды түзгөн тилдик материалдар - сүйлөмдөр анализдеп, салыштырылып, которулуп, тастыкталып жүргүзүлгөнү аныкталгандыгына байланыштуу диссертациялык эмгеги КР ЖАКтын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына толук жооп берет.

Андыктан И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык Университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 Диссертациялык көнешинин экспертик комиссиясынын мүчөсү катары Б.Ж Тургунбаеванын «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)» аттуу 10.02.20—тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин ачык коргоого сунуштайм.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү,

филология илимдеринин доктору,

И. Арабаев Кыргыз Мамлекеттик

Университетинин Манас таануу жана

Лингвистика институттун немис тил кафедрасынын

профессордун

милдеттин аткаруучу:

24 март 2020 жыл

доцент Тулеева Чинарбубу Сартаевна

**ТАСТЫКТАЙ
ПОДТВЕРЖДАЮ**